WIKIMEDIA MEETING
TBILISI 2023

CONNECT
TO LEARN!
შეუერთდი სწავლას!

Викимедиа җәмгыятенең
татар телле катнашучылары
төркеме

Tatar Culture and Tatar Wikipedia: parallels, processes and values

By Farhad Bakhtiiari

Brief historical background

- Launched in September 2003
- Currently has 500,622 articles

Википедия
Ирекле энциклопедия

Wikipediä
İrekle Énsíklopädiä

Personalities of Tatar music and articles about them:

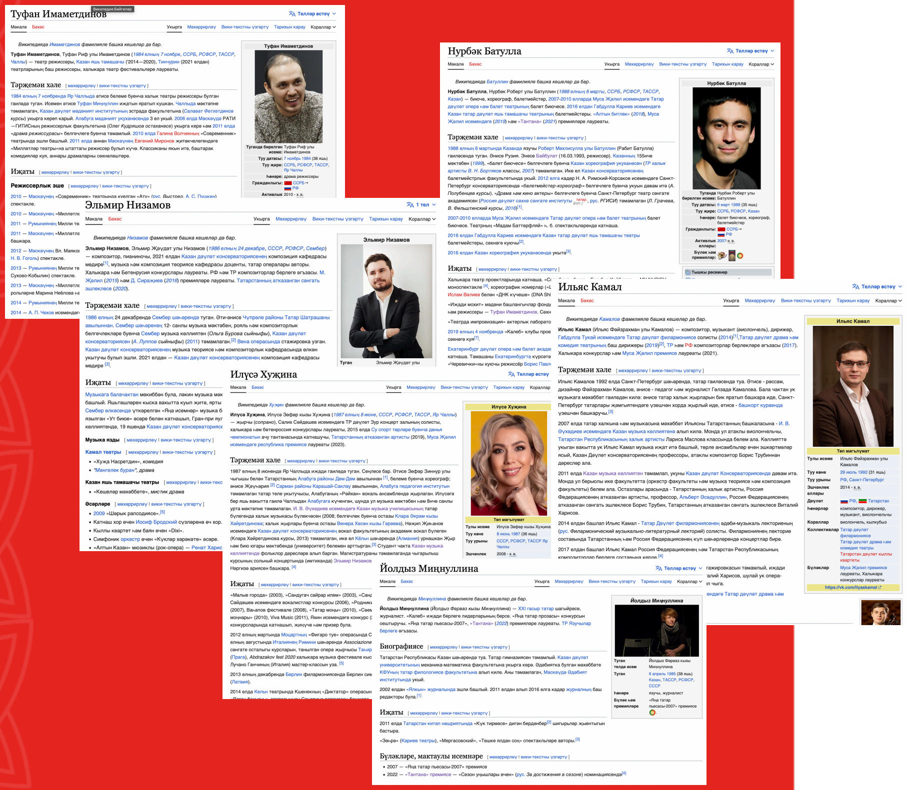

- Actors and actresses
- Composers
- Singers
- Poets
- Dancers
- Playrights
- Choreographers
- Journalists
- Orchestra performers

Tatar script, Tatar phonetics and articles about them.

1928 - switching from Arabic script to Latin

1939 - switching from Latin script to Cyrillic

2003-2012 - an attempt to switch from Arabic script to Cyrillic

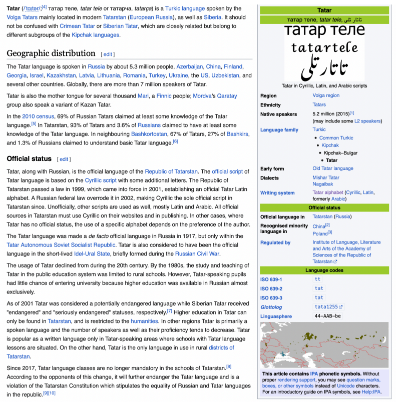

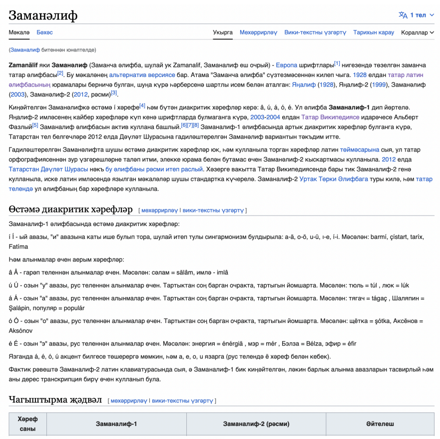

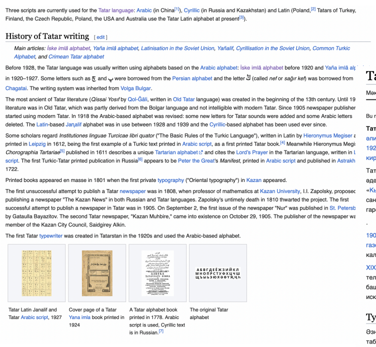

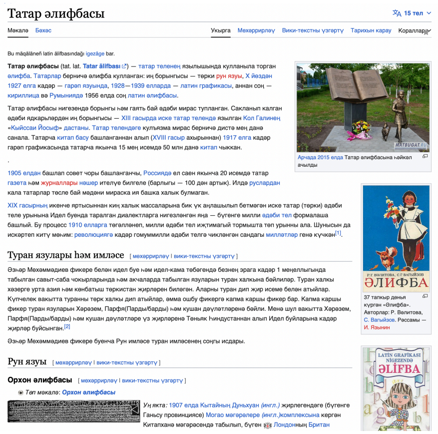

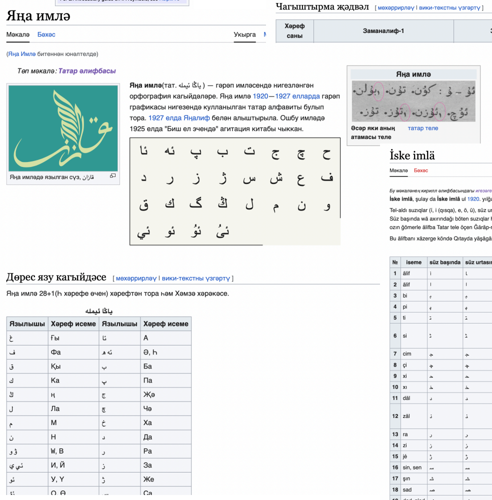

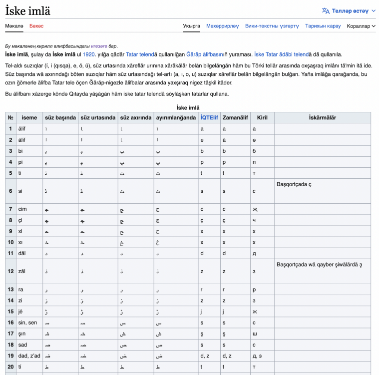

Tatar script, Tatar phonetics and script of the Tatar wikipedia.

24	fi	ﻔ	ﻔ	ﻒ	ﻑ	f	f	ф	
25	qaf	ﻘ	ﻘ	ﻖ	ﻕ	q	q	қ(ъ)	alternativ Kiril transkriptsiäse: қ
26	kaf	ﻛ	ﻜ	ﻚ	ک	k	k	к	
27	gaf	ﮔ	ﮕ	ﮓ	گ	g	g	г	
28	eñ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ñ	ñ	ң	Süz başında oçramıy
29	läm	ﻟ	ﻠ	ﻞ	ﻝ	l	l	л	
30	mim	ﻣ	ﻤ	ﻢ	ﻡ	m	m	м	
31	nün	ﻧ	ﻨ	ﻦ	ﻥ	n	n	н	
32	ha	ﻫ	ﻬ	ﻪ	ﻩ	h	h	һ	
33	waw	ﻭ	ﻮ	ﻮ	ﻭ	w, u, o	w, u, o	в, у, о	alternativ Kiril transkriptsiäse: ў, у, о
34	vaw	ۋ	ۋ	ۋ	ۋ	v	v	в	Başqort Kiril älifbasındağı в'ge turı kilä
35	ya	ﻳ	ﻴ	ﻰ	ی	y, î (i)	y, í, i	й, и, ый	

Misal [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Kiläse tekst İske İmlä, Yaña İmlä, Zamanalif, Yañalif häm Kiril älifbası qullanıp çağıştıru öçen birelä.

İske imlâ	Yaña imlâ	Zamanälif	Yaŋalif2	Кирил
بارلق کشیلر ده آزاد هم اوز آبرویلری هم حقوقلری یاغندن تیك بولوب طوالر. آلرغه عقل هم وجدان بیرلگان هم بر-برسینه قراطه طوغانلرچه مناسبتده بولورغه تیوشلر.	بارلئق كئشئلەر دە ئازات هەم ئوز ئابرویلارئ هەم حۇقوقلارئ یاعئننان تیڭ بولئپ تۋالار. ئالارعا ئاقئل هەم ۋۇجدان بیرئلگەن هەم بئر-بئرسئنە قاراتا توعانناراچا مۇناسەبەتتە بولئرعا تیئشلەر.	Barlıq keşelär dä azat häm üz abruyları häm xoquqları yağınnan tiñ bulıp tualar. Alarğa aqıl häm wöcdan birelgän häm ber-bersenä qarata tuğannarça mönasäbättä bulırğa tieşlär.	Barlıq keşelər də azat həm üz abruyları həm xoquqları yağınnan tiŋ bulıp tualar. Alarğa aqıl həm wəcdan birelgən həm ber-bersenə qarata tuğannarça mənasəbəttə bulırğa tieşlər.	Барлык кешеләр дә азат һәм үз абруйлары һәм хокуклары ягыннан тиң булып туалар. Аларга акыл һәм вөҗдан бирелгән һәм бер-берсенә карата туганнарча мөнасәбәттә булырга тиешләр.

ایسکی املا — اول ۱۹۲۰. یلغه قدر تاتار تلنده قوللانلغان عرب الفباسنڭ یورامهسی. ایسکی تاتار ادبی تلنده قوللانله.

تل-آلدی صوزقلر، سوز اورتاسنده حرفلر اورنینه حرکهلر برله بیلگولهنگان هم بو تورکی تللر آراسنده اوخشاشراق املانی تأمین ایته ایدی. سوز باشنده وه آخرندهغی بوتون صوزقلر هم سوز اورتاسندهغی تل-آرتی صوزقلر حرفلر برله بیلگولهنگان بولغان. یاڭا املاگه قاراغانده، بو اوزون-عمرلو الفبا تاتار تلی اوچون، عرب-نیگزلی الفبالر آراسنده، یاخشیراق نیگز تشکیل ایتهدر.

بو الفبانی حاضرگی کونده قطایده یاشاگان هم ایسکی تاتار تلنده سویلهشکان تاتارلر قوللانه.

Төркем: Татар теле

İske tatar ädäbi tele

Теллəр естəү

Мəкалə Бəхəс | Укырга Мөхəррирлəү Вики-текстны үзгəртү Тарихын карау Кораллар

Бу мəкалəнең кирилл əлифбасындагы игезəге бар.

İske tatar ädäbi tele (İske imlâ: ایسکی تاتار تلی), qayber etnik qärdäş xalıqlarnıñ – tatar, başqort, öleşçä qazaq häm nuğaylarnıñ ğomumi yazma ädäbi tele. Bügenge tatar tele häm qırımtatar tele Altın Urda çorında formalaşqan İske tatar tele nigezendä kilep çıqqannar.

Tarix [мөхəррирлəү | вики-текстны үзгəртү]

İske tatar ädäbi tele İdel buyı Bolğar däwlätendä häm Altın Urdada qullanılğan borıñğı Törki ädäbi telneñ cirle variantı nigezendä barlıqqa kilä.

XI-XIV ğasırlarındağı ädäbi tel İske tatar ädäbi tele formalaşunıñ başlanğıç çorı itep qarala. Ul matur ädäbiättä (Qol Ğäli, XIII ğasır) xalıq awaz icatı äsärlärendä, dini ädäbiättä, qäber taşları yazmalarında kiñ çağılış taba.

İske tatar ädäbi tele Qazan häm Ästerxan xanlığı çorında formalaşıp betä häm 15. yözdän 19. yözneñ urtası qädär Tatar xalqınıñ törle ictimaği ölkälärendä qullanıla. Bu teldä Möxämmädyar poemmaları, (16. yöz), Mäwla Qolıy xikmätläre (17. yöz), Qadıyrğäli bälkneñ tarixi äsärläre (17. yöz başı), "Däftäre Çiñğıznamä" (17. yöz) häm başqa äsärlär yazıla. Ul çordan qalğan matur ädäbiät äsärlärendä, fänni ädäbiättä, ictimaği-publitsistik yazmalarda, räsmi eş qäğäzlärendä häm başqa janrdağı yazmalarda bolğar-qıpçaq söyläşenä häm uyğır-uğız tellärenä xas üzençäleklär saqlana. Bu – törki yazma traditsialarınıñ däwam itüe häm İdel buyında, ş.i. İdel buyı Bolğar däwlätwendä törle etnik qärdäş xalıqlarnıñ aralşuı häm quşılıp kitüe belän dä añlatıla.

İske tatar ädäbi tele Latıyf Cäläy, Mirfatıyx Zäkiev, Waxit Xaqov, Fazıl Fasiev, Fähimä Xisamova häm başqa ğälimnär tarafınnan öyränelä.

İskärmälär [мөхəррирлəү | вики-

Кирил əлифбасыннан латин əлифбасына күчерү кагыйдəлəре [мөхəррирлəү | вики-текстны үзгəртү]

Шулай ук карагыз: Конвертация кагыйдəлəре.

1. а, о, ы, у һəм ъ алдында торган кирил К хəрефе латин Q хəрефенə күчерелə.
2. ə, ө, е, ү, и һəм ь алдында торган кирил К хəрефе латин K хəрефенə күчерелə.
3. а, о, ы, у һəм ъ алдында торган кирил Г хəрефе латин Ğ хəрефенə күчерелə.
4. ə, ө, е, ү, и һəм ь алдында торган кирил Г хəрефе латин G хəрефенə күчерелə.
5. Дифтонглар **ия, ие, ию** һаман **iä, ie, iü** гə күчерелə (й-у язылмый), тик июль, июнь - **iyün, iyül** итеп күчерелə.
6. Кирил Э хəрефе һаман латин E хəрефенə күчерелə
7. Нечкə сүзлəрдə ь-билгесе юкка чыга: фильм - film, Эльмира - Elmira
8. Килəсе нечкə иҗек моннан элекке барган сузыкны йомшарта: : **сəгать - sägät; гомер - ğömer, шигыль - şöğel, шагыйрь - şağir, канəгать - qänäğät, җəмгыять - cämğiät, тəнкыйть - tänqit** һ.б. Тулы сингармонизм приоритетта тора.
9. й-авазлы хəрефлəр: я, ю, е, ё **нечкə сүзлəрдə** сүз башыннан һəм сузыктан соң ("i" хəрефтəн башка) барган очракта - тиешенчə **yä, yü, ye, yö** - гə күчерелə: yäşlek, käyef, yükä, söyü, yeget, äye, yöräk.
10. й-авазлы хəрефлəр: я, ю, е, ё **каты сүзлəрдə** сүз башыннан һəм сузыктан соң ("i" хəрефтəн башка) барган очракта - тиешенчə **ya, yu, yı, yo** - гə күчерелə: yaman, quyan, yul, muyın, yıraq, buyınça, yomğaq
11. **ау, əү** кирил дифтонглары һаман **aw, äw** латин дифтонгларына күчерелə: сану - sanaw, Мəскəү - Mäskäw , кияү - kiäw, Awrupa
12. В - кирил хəрефе татар сүзлəрендə һəм фарсы, гарəп алынма сүзлəрендə һаман W хəрефенə күчерелə: waqıt, waq, Watan, kärwan, тик рус һəм кайбер көнбатыш алынма сүзлəрендə V хəрефенə күчерелə: Vladimir, Vladivostok, vagon
13. Гарəп алынма сүзлəрендə хамза авазы апостроф белəн билгелəнə: ma'may, mäs'ül, mäs'älä, tä'min, tä'sir, Qor'än
14. Алынма сүзлəренең язылышы (чыгыш əйтелеше) приоритетта тора: кафедра — kafedra, комитет — komitet , Мюнхен — Münxen, бюджет — büdjet, сюжет — süjet
15. Татар википедиясендə тартыктан соң барган я, ю, ё кирил хəрефлəре тиешенчə ä, ü, ö латин хəрефлəренə күчерелə: поляк - poläk, Шаляпин - Şaläpin, Вячеслав - Väçeslav, Аксёнов - Aksönov, сёгун - sögun, валюта - valüta

- Кирил ц хəрефе буталыш булмас өчен һаман **ts** дифтонгына күчерелə: акция - aktsiä, станция - stantsiä, Рязанцев - Räzantsev, Донецк - Donetsk, Цаплин - Tsaplin, Могилевец - Mogilevets, цех - tsex, цивилизация - tsivilizatsiä, цирк - tsirk һ.б.
- Алынма сүзлəрендə «дж» дифтонгы урынына латин «c» (җ) хəрефен куллану рөхсəт ителə: Джакарта - Cakarta, Джонсон - Conson, Джордан - Cordan, гаджет - gacet [2]
- Латин əлифбасы кулланылганда, алынма сүзлəре аларның оригиналь телендə яңгырашына күрə языла[3]: кафедра — kafedra, комитет — komitet , Мюнхен — Münxen, бюджет — büdjet, сюжет — süjet

Татарстан парламенты раслаган татар теле орфографиясенең кайбер кагыйдəлəре:

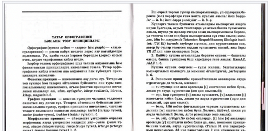

Татарстанда татар телен дəүлəт теле буларак куллану кануны

Теллəр естəү

Мəкалə Бəхəс | Укырга Мөхəррирлəү Вики-текстны үзгəртү Тарихын карау Кораллар

2012 елның 24 декабрендə Татарстан Республикасы Дəүлəт Советы депутатлары **“Татарстанда татар телен дəүлəт теле буларак куллану турында” канун** өлгесен кабул итə.[1]

Бу канун өлгесе республикада дəүлəт теле буларак татар телен куллануны тəэмин итə, татар язма мəдəниятен саклау һəм үстерүгə юнəлгəн. Шулай ук республикада латин һəм гарəп əлифбасын куллану мөмкинлеген дə бирə. Канун өлгесенең башына ук Татарстан Конституциясе нигезендə татар һəм рус теллəре Татарстанның дəүлəт теллəре буларак тигез дəрəҗəдə диелгəн.

Канунның бишенче маддəсенə Татарстанда латин һəм гарəп əлифбасын куллану мөмкинлеклəре турында язылган. Башта эш кəгазьлəрендə, рəсми язышуда татар теленең кирил графикасында язылуы турында əйтелə. Алга таба Татарстанның дəүлəт, җирле үзидарə оешмаларына кешелəрдəн, оешмалардан латин я гарəп əлифбасында мөрəҗəгатьлəр килгəн вакытта, җавапның кирилда язылуы һəм аңа латин я гарəп имласында татарча язылган җавап беркетелү мөмкинлеге булу турында да əйтелə.

Татарстанның дəүлəт һəм җирле үзидарə оешмаларында латин я гарəп имласындагы татарча документлар белəн эшлəгəндə татарча сүзлəрне, исем һəм атамаларны бертөрле язу өчен кирил хəрефлəренең латинда һəм гарəптə ничек язылышы əлеге канунга кушымта буларак тəкъдим ителə.

Кирил əлифбасы

А а	Ә ә	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё
Ж ж	Җ җ	З з	И и	Й й	К к	Л л	М м
Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т
У у	Ү ү	Ф ф	Х х	Һ һ	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	

Латин əлифбасы:

A a	Ä ä	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f

№	Буквы татарского алфавита на основе кириллицы	Знаки	
		латинской графики	арабской графики
1.	А, а	A, a	ئا
2.	Ә, ә	Ä, ä	ئه
3.	Б, б	B, b	ب
4.	В, в*	W, w	و
		V, v	ۋ
5.	Г, г**	G, g	گ
		Ğ, ğ	غ
6.	Д, д	D, d	د
7.	Е, е	E, e	ئ
	Ё, ё	Yo, yo	يو
8.	Ж, ж	J, j	ژ
9.	Җ, җ	C, c	ج
10.	З, з	Z, z	ز
11.	И, и	İ, i	ئی
12.	Й, й	Y, y	ي
13.	К, к**	K, k	ک
		Q, q	ق
14.	Л, л	L, l	ل
15.	М, м	M, m	م
16.	Н, н	N, n	ن
17.	ң	ñ	ڭ
18.	О, о	O, o	ئو
19.	Ө, ө	Ö, ö	ئۆ
20.	П, п	P, p	پ
21.	Р, р	R, r	ر
22.	С, с	S, s	س
23.	Т, т	T, t	ت
24.	У, у	U, u	ئو
25.	Ү, ү	Ü, ü	ئۇ
26.	Ф, ф	F, f	ف
27.	Х, х	X, x	خ
28.	Һ, һ	H, h	ه
29.	Ц, ц	Ts, ts	تس
30.	Ч, ч	Ç, ç	چ
31.	Ш, ш	Ş, ş	ش
32.	Щ, щ	Şç, şç	شچ
33.	ъ	-	-
34.	Ы, ы	I, ı	ئ

Tatar national musical instruments and articles about them

Думбыра

2 тел

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау

Думбыра, *шулай ук* **думбра** — татар халыкының кыллы чиртмә уен коралы[1]. Шулай ук кыргызларда (комуз), казакъларда, үзбәкләрдә (дутар), калмыкларда, удмуртларда (домро крезь), чувашларда (тӑмра), башкортларда һәм башка кардәш төрки халыкларның мәдәниятендә урын алган[1].

Думбыра

Думбыралар төрләре, Казакъстан

Классификация	кыллы чиртмә

Тугандаш уен кораллары

Гөслә, канун, саз

Мәшһүр музыкантлар

Хәсән Кайгы, Г.М.Макаров

Тасвирлама [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Татар думбырасының муены казакныкыннан гадәттә кыскарак һәм кыллар саны икәү.

Тарих [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Думбырага охшаш уен кораллары Себер, Урта һәм Үзәк Азия, Көнчыгыш Аурупа халыклары арасында таралган. Думбыра кебек уен коралы төрки, славян, фин-угыр этносларында мөһим урын билэп тора[1].

Мәҗүси чорлардан бирле думбыра халык тарафыннан яратып кулланылган[2]. Күп очракларда думбырада уйнаучы осталар әкиятчеләр булган. Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларында ул хан-вәзирләр сарайларындагы әкиятчеләр һәм бәет әйтүчеләре даирәсендә киң таралган уен коралы булган[3]. Шул талант иясенең бер исеме безгә мәгълүм. Ул Сарай, Казан шәһәрләрендә иҗат иткән Хәсән Кайгы[4]. Бу чорда татарларда көчле *думбыра осталары мәктәбе* барлыкка килүе фараз[5].

Казан ханлыгы җимерелү белән, думбыра халык осталарында гына кала. Әмма шул вакыттан рус халкында балалайка шөкелендә киң тарала башлый[5]. Татар думбырасының соңгылары XX гасыр башында кулланыла. Бу җәһәттән безгә Вафа Бәхтияров һәм Солтан Габәшинең истәлекләре мәгълүм.[6]

> *Аючылар авыл халкын җыяр өчен барабан суга, быргы кычкыртып йөри булганнар. Халык җыелып беткәч, аючылар аюларын думбыра сугып, төрле такмаклар әйтеп биетәләр. Курайчылар курай уйнап, думбырачылар думбыра сугып яшь киленнәрдән көлеп, чәнчеп, такмаклар әйтә булганнар. Аю биетеп йөрүчеләр дурт-биш кеше булып, араларында курайчы, думбырачы, җырчы, такмакчы, көлдерүчеләре була*
>
> Әхмәтвафа Бәхтияров, балачак хатирәләре (XIX гасырның уртасы)[7]

Думбыраны тергезү [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

XX гасыр башында думбыра татар халкының яшәешеннән югалган диярлек. Уен коралын кайтаруга зур көч куйган шәхес - Нәкый Исәнбәт. "Татар халык табышмаклары" һәм 3-томлык "Татар халык мәкальләре" җыентыкларының кереш мәкаләләрендә ул татар халкында кулланган думбырага ифрат зур әһәмият бирә[1]. Бу карашын татар әкиятләреннән, мәкальләреннән, табышмакларыннан һәм әйтемнәреннән мисаллар китереп дәлилли[1]

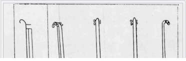

Дәф

29 тел

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау

Дәф (әзери. *dəf*, фар. دف, әрм. *դափ*, гарәп. دف), азәрбайҗаннарда - *гавал* (әзери. *Qaval*), үзбәкләр һәм таҗикларда - *дойра* (таҗ. *дойра*) — гарәп-фарсыларда һәм төрки халыкларда, шул исәптән татарларда да[1], таралыш тапкан бәрмә музыка уен коралы. Азәрбайҗан, таҗик, үзбәк, фарсы, әрмән, татар һ.б. халыкларның академик һәм популяр музыкасында әһәмиятле урынга ия.

Дәф

single-skin frame drums without handle[d]

һорнбостел–Закс классификациясе	211.311

Тасвирлама [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Дәф агач тугымга сузылган мәрсин тиресеннән ясала. Соңгы вакытта мәрсин тиресе пластик белән дә алмаштырыла. Тугымга кайбер вакытта махсус чыңлау тавышын булдыру максаты белән 60-70кә якын тимер алкалар да беркетелә[2].

Уйнау осталыгы [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Дәфче, аны ике кул белән тотып, бармак белән уйный, кайбер вакытта бер кулы белән тотып икенче кулы белән суга. Азәрбайҗаннарның мугам, тәсниф кебек традицион жанрларында дәфне куллану зарур. Тар, кәманча һәм дәф азәрбайҗаннан музыкасында мугам триосын тәшкил итә. Күп очракта җырчы берьюлы дәфтә дә уйный.

Татар сәнгатендә чагылышы [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Татар профессиональ музыкасында дәф беренчеләрдән Солтан Габәшинең 1910-елларда язылган мелодекламацияләрендә һ.б. әсәрләрендә дә урын ала. Алмаз Монасыйповның "Тукай аһәңнәре" поэмасында оркестрның төп уен коралларының берсе - дәф. Бүгенге көндә татар дәф уен коралы осталыгын тергезү өстендә Геннадий Макаров хезмәтен алып бара һәм уен коралында музыка да башкара[1][3].

Тышкы аудиофайллар

С.Габәши "Мәжрух указ" - И.Газиев (тавыш), Г.Макаров (дәф)

Галерея [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

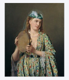

Пьер-Дезире Гильме - "Госман сарай даирәсендәге хатын дәфтә уйный" (1875)

Мугам башкаручылары триосы. Бакы, 1912

Мугам башкаручысы дәф белән. Бакы, 2010

Азәрбайҗан почта маркасында гавал сурәте.

Татар гөсләсе

Телләр өстәү

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау

Татар гөсләсе (керәш. тат. *кӧсля*)— керәшен татарлары арасында киң таралыш тапкан кыллы чиртмә музыка коралы. Славян һәм фин-угыр халыкларының гөсләләреннән кайбер яклары белән аерылып тора.

Татар гөсләчеләре, Югары Субаш авылы, 1987 ел

Тасвирлама [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Гөслә татар халкының *борынгы традицияле* музыка уен коралларының берсе, иң әүвәл, керәшен татарлары төркеме мәдәниятенә карый. Славян һәм башка халыклар гөсләсеннән аермалы буларак 12 пентатоника рәвешендә көйләнгән кылдан гыйбарәт[1][2][3]. Гөсләгә озак еллар эпик, лирик җырлар кушылып җырланган, биюләр биелгән. Еш кына гөслә, кылкубыз һәм думбыра белән бергә ансамбльдә яңгыраган[2].

Бүгенге көндә [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Гөслә уен осталыгы кайбер керәшен татарларда бүгенге көнгә кадәр дә сакланып бара[4]. 2016 елда Гәрәй Мәгъсүмҗанов Татарстанның бер авылыннан борынгы гөслә уен коралын таба, өйрәнә һәм шуның үрнәгендә гөсләләр ясый башлый[5]. Бүгенге көндә Мәгъсүмҗанов керәшен татарлары гөсләсен генә түгел, ә мари гөсләләрен дә ясый.

2013 елда Эльмира Каюмова тарафыннан аудио һәм видеоязмалардан торган "Татар гөсләләре яңгырый" дигән җыентык дөнья күрә. Бу җыентыкта татар гөсләчеләре, аларның башкарган әсәрләр, уйнау осталыгы һәм башка төрле мәгълүмат бирелә[6].

Traditions of Tatar musical culture and articles about them

Газәл (жанр)

67 тел

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау Кораллар

Бу терминның башка аңлатмалары да бар, аларны карау өчен Газәл (мәгънәләр) битенә күчегез.

Газәл (гарәп. غَزَل, *мәхәббәт шигыре-бәете, сөеклегә мәдхия*) — мәхәббәт лирикасының шигърияттә киң таралыш тапкан шәкеле. Мәхәббәт югалту газабы һәм шул ук вакытта мәхәббәт гүзәллеге - жанрның асылында торган ике төшенчә[1]. Гарәп шигъриятендә барлыкка килеп, Шәрыкъ классикасында зур урын алган һәм Аурупа шигърият даирәсендә чагылыш тапкан.

Газәл

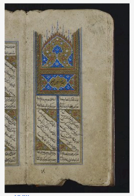

XVIII гасыр уртасы газәлләр һәм робагыйлар җыентыгын бите

Юнәлеш:	Мәхәббәт лирикасы
Чыганаклары:	Гарәп шигърияте
Башлану вакыты һәм урыны:	VII гасыр
Тугандаш:	бәет, робагый, иляһи, мөнәҗәт, зикер, касыйдә

Тасвирлама [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Жанрның төп темасы - мәхәббәт, гыйшык, шуңа "мәхәббәт җыры" дип тә йөртелә[2]. Күпчелек очракта музыка уен коралына кушылып башкарыла. Әсәрнең шәкеле *аа, ба, ва, га* рәвешле рифмалашкан 3-12 бәетләрдән гыйбарәт. Газәл ритмына кабатланган сүз-сүзтезмәләр, ягъни рәдиф алымы хас[3][2].

Тарих [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Жанр VII гасырда гарәп шигъриятендә ярала һәм Рудаки, Сәгъди, Хафиз кебек фарсы шагыйрьләре иҗатында зур үсеш ала[4]. XIII-XIV гасырларда Шәрыкъ шигъриятендә *газәлиятләр* киң таралыш таба[2]. Төрки шагыйрьләр арасында Нәсими, Г. Нәваи, М.Фөзули һ.б. тарафыннан языклган газәлләр илкүләм дан яулый[2]. Шәрыкъ әдипләреннән үрнәк алып, жанрны Көнбатыш Аурупа һәм рус әдәбиятының И.Гёте, Ф.Тютчев, А.Фет, В.Брюсов кебек таныклы шагыйрьләре үз иҗатында кулланганa[2].

Төрки халыкларда жанр иң әүвәл Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани иҗатында чагылыш таба[5]. Бу әсәрләрнең төп темасын Аллаһка карата мәхәббәт тәшкил итә. Дөньяви эчтәлекле газәлләрнең төрки традициясе Сәйф Сараи, Хәрәзми, Рабгузыйдан башлана[2].

Татар халкында [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Газәлнең нәфис үрнәкләре Габделмәҗид, Мәүләнә Исхак, Өмми Камал, Кол Шәриф, Мәүла Колый, Шәмседдин Зәки, Габделҗәббар Кандалый, Габдулла Тукай, Мәҗит Гафури, Хәсән Туфан иҗатында урын ала[2]. Рәдиф Гаташ һәм Мөхәммәт Мирза да газәлләр иҗат итә[3].

Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларында газәлләр хан-вәзирләр сарайларында башкарылган һәм элитар музыкаль жанрлар төркеменә кергән[3]. Казан ханлыгы җимерелү белән халык фольклорында таралыш тапкан[6]. Бүгенгә көндә Ырынбур өлкәсендә һәм Башкортстанның Илеш районы Татар Мәнәвезе авылында язылган мисаллар ТӘһСИ архивында саклана[7].

музыка порталы
татар әдәбияты порталы
Шигърият порталы

Мисаллар [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

- "18 нче хикмәт", Әхмәд Ясәви
- "Сөһәйл вә Гөлдерсен", Сәйф Сараи
- "Бәхәрият", Рабгузый
- "Җиһанда син тик, әй, җанан, юк, әй, җан...", Хәрәзми
- "Сайфия", "Күңел", Г.Тукай

Мөнәҗәт

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау

Мөнәҗәт (гарәп. مناجاة, *"ярлыкауны сорап", "ялвару", "үз-үзең белән сөйләшү"*) — Шәрык әдәбиятларында һәм фольклорында лирик жанр атамасы, дини-интим эчтәлекле әсәр. Мөнәҗәтләр көй белән башкарылалар.

Мөнәҗәтнең асылында ялгызлыкта үз-үзең белән сөйләшү, Аллаһ Тәгаләгә мөрәҗәгать итү, ялварып ярлыкауны сорау ята. Шактый борынгы заманнардан ук татар язма әдәбиятының һәм халык иҗатының үзенчәлекле жанры булып формалаша. Мөнәҗәт — иляһи көчкә юнәлтелгән, әмма чынлыкта үз-үзең белән сөйләшүгә корылган монолог.

Мөнәҗәт

Юнәлеш:	Казан ханлыг... музыкасы, фо...
Чыганаклары:	Мәҗүси йола... Ислам мәдән...
Башлану вакыты һәм урыны:	X гасыр гомум... әдәбият
Чәчәк ату чоры:	XV-XVI йөзлә...
Асжанрлар:	сыктау
Тугандаш:	бәет, робагый... газәл, зикер, ...

"Раббым Алла, диде Муса" мөнә... З.Сәхәбиева башкаруында

Мөнәҗәт төрләре [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Мөнәҗәтләр галимнәр тарафыннан төрле төркемнәргә бүленә. Мәсәлән, М.Х.Бакиров фикере буенча мөнәҗәтләрне түбәндәге 7 тема нигезендә төркемнәргә бүлү зарур[1]:

1. Дин
2. Яшәү мәгънәсе
3. Фирак уты (аерылу)
4. Ялгыз аналарның моң-зары
5. Ятимнәрнең моң-зары
6. Картлык
7. Үлем һәм мәңгелеккә омтылу.

Тарих [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Килеп чыгышы [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Саф дини мөнәҗәтләрдән кала барлык мөнәҗәләргә фаҗигалелек хисе хас. Бу үзенчәлек нигезендә жанрның борынгы мәҗүси сыктау йолаларыннан чыгышы фаразлана[2]. Борынгы сыктау үзенчәлекләре кайтаваз булып кайбер мөнәҗәтләрдә әле дә яңгырый. Шул җәһәттән, Ягъфәров җыентыгында 1961 елда язылып алган түбәндәге сүзләр күзгә чалына:

> "Үлекне йорттан алып чыкканда өйдә һәм ишек алдында капкага хәтле елый-елый әйтелә бу мөнәҗәт[3]", – башкаручы Ф. Йосыпова (1891 елда туган), Әстерхан өлкәсе.

Бу мөнәҗәт башкаручының ачыкламасы жанрның мәҗүси чор йолаларын ниндидер дәрәҗәдә саклап калуына дәлил. Идел буе сыктау йолалары турында безгә X гасырның Ибн Фадлан хатирәләре дә мәгълүм.

> "Гарәп сәяхәтчесе, галим Ибне Фазлан X гасырда ук Болгар шәһәрендә булып, анда кеше күмгәндә ирләрнең ачы тавыш белән елавын күзәтә, ә коллары үз-үзләрен камчы белән яралар, дип яза[4]", — Садыйкова А.Х., Хәйретдинова Р.Р., XII–XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор.

Жанрның икенче тармагы, ягъни саф дини мөнәҗәтләр, татар җирләрендә Ислам динен кабул итү белән бәйле[5]. Мөнәҗәт күп гасырлар

Озын көй

5 тел

Мәкалә Бәхәс | Укырга Мөхәррирләү Вики-текстны үзгәртү Тарихын карау Кораллар

Озын көй — татар, шулай ук башкорт халык музыкасы жанры, музыка фольклористикасында мелодик стиль.

Озын көй

Юнәлеш:	татар, башкорт халык музыкасы
Чыганаклары:	елаучы-сыкраучылар сәнгате
Башлану вакыты һәм урыны:	XVIII гасыр
Чәчәк ату чоры:	XX гасыр
Шулай ук кара:	Кыска көй

Тарихы [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Озын көй - татарларда музыкаль экспрессиянең югары очы. Татарларда Казан ханлыгы чорыннан ук музыка мәдәнияте социаль һәм конфессиональ билгеләре буенча халык иҗатына хас авыл һәм шәһәр музыкаль мәдәниятенә бүленеп үсеш кичерә. Татарларда халык музыкасы һәм профессиональ музыка аерылып карала башлый. Бу үзенчәлекләр Казан татарлары музыкаль мәдәниятендә акрынлап лирик интонация белән җырлана торган озын көй жанры формалашуга этәргеч бирә. Ул көйнең яңгырау киңлеге һәм төрлелегендә җырчының иҗат фантазиясенә бәйле рәвештә аерым иҗекләрне сузып җырлауда күренә.[1] Башкортларда озын көй — мелос стиленең вокал һәм инструменталь (курай) башлангычларның үзара бәйләнеше белән кызыксынланган үзенчәлекле синтез ул.[2]

Җыеннарда халык җырчыларының һәм курайчыларның ярышын үткәрү озын көй үсешенә ярдәм итә.

Милли уен коралы булган курай да озын көй формалашуына зур йогынты ясый. Бу фактны халык моңнарының киң диапазонлы булуы дәлилли.

Озын көй стилендәге башлангыч җырлар 1893 елда Н. Ф. Катанов тарафыннан язып алына. Беренче өлгеләре 1897 елда С. Г. Рыбаков тарафыннан «Җаек мөселманнарының көнкүреш тасвирламасы белән музыкасы һәм җырлары» китабында бастырыла.[3]

Тасвирлама [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Озын көйне башкарган җырчылар арасында, гадәттә, югары тавышлар (ирләрдә — тенор, баритон; хатыннарда - сопрано,меццо-сопрано) өстенлек итә.

Көйнең интонацион яктан ачык, киң диапазонлы һәм көй үсешенең түбәнәя барып тәмамлануы озын көйнең төп үзенчәлеге булып тора. Шуларга ярты тынсыз тавышлар рәтенә таяну, һәр иҗекне сузып катлаулы мелодик борылышка кору, речитатив төзелеш һәм ымлыклар аша җырның тәэсирен арттыру хас. Озын көй гадәттә курайга кушылып башкарыла, аның гармун яки баян озатуында инструменталь версияләр да була.[4]

Башкорт һәм татар озын көенең төп аермасы, әле С.Габәши ассызыклаган, децима, октава һ.б. киң интервалларның кулланылышында[5]. Татар озын көендә әлеге интерваллар, кагыйдә буларак, салмак көй бормалары арасында яшерелә, ә башкортларда көйне өзеп ап-ачык алынулары да мөмкин.

Башкаручылар [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Озын көйнең күренекле башкаручылары булып Рәшит Ваһапов, Илһам Шакиров, Әлфия Афзалова, Хәйдәр Бигичев, Зилә Сөнгатуллина, Сөләйман Абдуллин, Гали Хәмзин, Идрис Газиев, Газиз Әлмөхәммәтов, Флюра Килдиярова, Мәгафүр Хисмәтуллин һ. б. тора.[6]

Шулай да карагыз [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

- Озын көйләр исемлеге

The problem of sources when writing articles of cultural orientation.

Татар профессиональ музыкасы

Эчтәлек [яшерү]

- Башы
- Тарих
  - Казан ханлыгы чоры музыкасы
  - Яңа дәвер музыкасы
  - Совет татар музыкасы (1917-1945)
  - Бөек Ватан сугышыннан соң (1945-1953-еллар)
  - 1953-1960-еллар
  - 1970-80-еллар
  - 1990-еллар
  - 2000-2010-еллар
- Татар музыка белгечләре
- **Татар музыка башкаручылары**
- Коллективлар
- Фестивальләр
- Татар музыкасы әсәрләре
- Татар композиторлары вакыт сызыгында
- Татар жырчылары вакыт сызыгында
- Шулай ук карагыз
- Искәрмәләр
- Чыганаклар

РСФСР һәм ТАССРның халык артистлары - дирижер Ф. Ш. Мансуров, җырчылар М. З. Булатова, В. Ә. Ганиева, Р. И. Ибраһимов, Ф. Х. Насретдинов, М. М. Рахманкулова, З. Д. Сөнгатуллина, З. Г. Хисмәтуллина, И. Г. Шакиров, В. Г. Шәрипова, җырчы һәм режиссер Н.К. Даутов, балет артистлары Р. Ф. Садыйков, И. Ш. Хәкимова, Н. Д. Юлтыева һәм башкалар — милли башкару сәнгате осталары булып китәләр[8].

Коллективлар [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

- Татарстан дәүләт симфоник оркестры
- Татарстан дәүләт камера хоры
- Татарстан дәүләт фольклор музыкасы ансамбле
- «Бәрмәнчек» ансамбле һ.б.

Фестивальләр [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

- "Европа — Азия" фестивале
- "Конкордия" фестивале
- "Мирас" фестивале
- Рахлин сезоннары
- Федор Шаляпин исемендәге халыкара опера фестивале һ.б.

Татар музыкасы әсәрләре [мөхәррирләү | вики-текстны үзгәртү]

Түбәндәге исемлек Казан дәүләт консерваториясе һәм ТР Фәннәр академиясе эзләнүләре нигезендә В.Дулат Галиевнең "Татар музыка әдәбияты", Татар музыкасы фонохрестоматиясе кебек китап-җыентыклардан гыйбарәт һәм XX һәм XXI йөзләрнең татар профессиональ музыка әсәрләрен тәшкил итә. Исемлекне төзегәндә шулай ук әсәр язмаларының Интернет киңлекләрендә һәм «Татарстан» радиосы кебек милли радио-телевидение чыганакларында ачык булуы да исәпкә алынды.

Ел	Әсәр исеме	Состав	Композитор	Медиафайллар	Искәрмәләр
1913	"Тукай маршы"	оркестр	Заһидулла Яруллин	**Тышкы аудиофайллар** З.Яруллин - Тукай маршы	
1913-1917	Габдулла Тукай, Дәрдемәнд шигырьләренә мелодекламацияләр	камера вокаль ансамбль	Солтан Габәши	**Тышкы аудиофайллар** С.Габәши "Мәҗрух указ" - И.Газиев (тавыш), Г.Макаров (дәф)	
1925	"Сания" операсы	артистлар һәм оркестр	Солтан Габәши, Газиз Әлмөхәммәтов, Василий Виноградов	**Тышкы видеофайллар** У.Әлмиев - Зыя ариясе	**беренче** татар операсы, ТАССРның 5 еллыгы уңаеннан
1925	хор өчен "Ике заман" әсәре	хор	Солтан Габәши		
				Тышкы видеофайллар	

- Хәсән Кайгы
- Г.М.Макаров

Татар халык иҗаты

к•б•ү **Милли уен кораллары** [Төрү]

Борынгы традицияле	**Төрки чыгышлы: Думбыра** | Кылкубыз | Курай | Сыбызгы | Дөңгер | Курай | Ятаган | Кункау | Сорнай | Гөслә | Шыбыр
	Гомумислам чыгышлы: Танбур| Гыйҗәк | Дәф | Нәй| Тыйбыл| Чимбал
	Хәрби-церемониаль ансамбльдә кулланылган: Быргы | Карнай | Нәккар | Сорнай | Кус | Давылбаз | Дандалай
Яңа традицияле	Гармун | Скрипка | Мандолина | Гитара

к•б•ү **Милли жанрлар** [Төрү]

Көйләп уку	Мөнәҗәт | Бәет | Робагый | Касыйдә | Зикер | Иляһи | Газәл | Китап көе
Җырлау	Озын көй (исемлек) | Кыска көй | Авыл көе | Катлаулы көй | Салмак көй | Шәһәр көе |

к•б•ү **Фольклор галимнәре** [Төрү]

...	Солтан Габәши | Нәкый Исәнбәт | Наилә Әлмиева
ТӘһСИ	Марсель Бакиров | Илбарис Надиров | Мәхмүт Нигъмәтҗанов | Айсылу Башкурова-Садыйкова | Рәшит Ягъфәров | Хәмит Ярми | Лилия Мөхәммәтҗанова
Казан консерваториясе	Вадим Дулат-Алеев | Геннадий Макаров | Земфира Сәйдәшева | Лилия Сәрвәрова